

ZBIGNIEW MAJCHER SDB

HISTORIA EWANGELIZACJI KONTYNETENTU AFRYKAŃSKIEGO W ZARYSIE

Jeszcze przed powstaniem chrześcijaństwa Jezus był w Afryce. Zgodnie z przekazem biblijnym Święta Rodzina musiała uciekać do Egiptu (zob. Mt 2,13-15), gdzie według tradycji przebywała przez sześć miesięcy. Także Etiopczyk, ochrzczony przez Filipa, o którym mówią Dzieje Apostolskie (zob. Dz 8,25-40), prawdopodobnie był obywatelem Królestwa Meroë, czyli musiał być Afrykańczykiem¹

Jan Paweł II w posynodalnej adhortacji apostolskiej *Ecclesia in Africa* pisze, że Ewangelia była rozpowszechniana w Afryce w kilku fazach. Można powiedzieć, że narody zamieszkujące Afrykę przyjmowały Jezusa Chrystusa w trzech etapach. Starożytność chrześcijańska, czyli pierwsze wieki chrześcijaństwa były czasem ewangelizacji Egiptu i Afryki Północnej. Na wiek XV i XVI przypadła faza druga, która objęła regiony kontynentu położone na południe od Sahary. Faza trzecia, będąca etapem niezwykle wysiłku misyjnego Kościoła, rozpoczęła się w stuleciu XIX².

1. STAROŻYTNOŚĆ I ŚREDNIOWIECZE DO VII WIEKU

W starożytności chrześcijaństwo związane było ze śródziemnomorskim kręgiem cywilizacyjnym. Jeszcze przed powstaniem chrześcijaństwa rozbity politycznie świat śródziemnomorski został zjednoczony dzięki ogromnemu wysiłkowi

¹ Zob. A. Wessels. *Images of Jesus. How Jesus is Perceived and Portrayed in Non-European Cultures*. London 1990 s. 98.

² Zob. EA 30.

Rzymu. Starożytni Grecy i Rzymianie znali tylko północną Afrykę. Rzymski podbój objął śródziemnomorskie wybrzeże Afryki w 146 r. przed Chrystusem³

W granicach imperium rzymskiego znalazło się bogate dziedzictwo cywilizacji hellenistycznej powstałej ze zmieszania pierwiastków greckich, rzymskich, syryjskich i egipskich. Od tego czasu zauważa się rozwój cywilizacji grecko-rzymskiej z przewagą elementów hellenistycznych (greckich) na Wschodzie, a łańskich (rzymskich) na Zachodzie⁴.

Chrześcijaństwo zrodziło się w Palestynie, ale szybko zaczęło się szerzyć wśród pogan, wiążąc chrystianizm z kulturą grecko-rzymską⁵. Podobnie było w Afryce północnej, od Egiptu na wschodzie aż do Mauretanii nad Oceanem Atlantyckim rozwinęły się dwie formy chrześcijaństwa. Egipt, Libia, Cyrenajka (łac. *Cyrenaica*) i Pentapolis należały w okresie rodzącego się chrześcijaństwa do prefektury Wschodu⁶ Cesarz Dioklecjan (284-305) zapoczątkował, zaś Konstantyn Wielki (306-337) zakończył, nowy podział administracyjny cesarstwa rzymskiego. Dioklecjan utworzył 13 diecezji i omawianą część Afryki północnej włączył do diecezji Oriens (Wschodu), zaś Konstantyn Wielki utworzył czternastą osobną diecezję Egiptu⁷

Zachodnia część Afryki: Trypolitania, Afryka Prokonsularna, Numidia i Mauretania należała początkowo do prefektury Italii i Afryki, a za rządów Dioklecjana otrzymała własną diecezję, zaś Mauretania Tingitana została włączona do diecezji Hiszpanii, ze względu na bliskie sąsiedztwo geograficzne⁸.

Jak już wcześniej zostało wspomniane, w Afryce istniały dwie formy chrześcijaństwa: Wschodnie w prowincjach diecezji Egiptu, z ośrodkiem w Aleksandrii, gdzie przeważała kultura hellenistyczna i Zachodnie w prowincjach diecezji Afryki północno-zachodniej, z ośrodkiem w Kartaginie, gdzie kultura reprezentowała typ łański⁹

Chrześcijaństwo narodziło się w Egipcie już w I wieku. W Aleksandrii działał św. Barnaba. Niektóre z rękopisów Ewangelii św. Łukasza zawierają wzmianki świadczące, że powstała ona w Aleksandrii¹⁰ Tu też został napisany List do Hebrajczyków¹¹ oraz około roku 130 przez anonimowego chrześcijanina List Barna-

³ Zob. M. Jaczynowska. *Historia starożytnego Rzymu*. Warszawa 1982 s. 108-111; Z. Piszczek. *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej A-Z*. Warszawa 1990 s. 17.

⁴ Zob. D. Olszewski. *Dzieje chrześcijaństwa w zarysie*. Kraków 1996 s. 20.

⁵ Tamże s. 21.

⁶ Zob. B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Starożytność*. W: *Encyklopedia Katolicka*. Red. F. Gryglewicz [i in.] T. 1. Lublin 1985 kol. 139.

⁷ Zob. M. Jaczynowska. *Historia starożytnego Rzymu* s. 348, 355.

⁸ Zob. B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Starożytność* kol. 139.

⁹ Tamże.

¹⁰ Tamże s. 140.

¹¹ Zob. J. Daniélou i H. I. Marrou. *Historia Kościoła. Od początków do roku 600*. W: *Historia Kościoła*. Red. L. J. Rogier [i in.] T. 1. Przeł. z j. franc. M. Tarnowska. Warszawa 1984 s. 53.

by¹². Rzymski historyk Euzebiusz z Cezarei (260-339), w „Historii Kościelnej” powstałej na początku IV wieku wspomina, że założycielem Kościoła w Egipcie miał być św. Marek¹³. Potwierdzają to przekazy Klemensa Aleksandryjskiego (ok. 180) i Aleksandra biskupa Aleksandrii (ok. 300) oraz katalog biskupów Aleksandrii, w którym św. Marek wymieniony jest jako pierwszy biskup tegoż miasta¹⁴. Pierwszym biskupem Aleksandrii znanym z przekazów źródłowych jest dopiero Demetrios (ok. 189-231)¹⁵.

Uznawany za najstarszy dowód chrześcijaństwa na ziemi egipskiej jest papiirus aleksandryjski z początku II wieku z fragmentem Ewangelii św. Jana¹⁶.

Z Egiptu chrześcijaństwo dotarło około roku 170 do Cyrenajki i Libii¹⁷. Za pierwszego biskupa stolicy Cyrenajki, Cyreny uznawany jest Lucjusz, wspomniany w Dziejach Apostolskich (zob. Dz 13,1). Znaczny rozwój Kościoła w Cyrenie nastąpił przy końcu II wieku, o czym świadczy duża liczba istniejących już w III wieku biskupstw¹⁸.

W pierwszej połowie II wieku chrześcijaństwo było już znane w Tebach i Górnym Egipcie¹⁹. Z Egiptu rozprzestrzeniło się na kraje sąsiednie do Nubii i Etiopii. Według historycznych świadectw Atanazego Wielkiego i Rufina z Akwilei wprowadził je w Etiopii w IV wieku Frumencjusz. Był on uczniem filozofa Meropiusza z Tyru, któremu towarzyszył w podróży do Indii. U wybrzeży Somali dostał się około roku 330 wraz z bratem Edezjuszem w ręce handlarzy niewolników i obaj zostali sprzedani do Etiopii. Tam Frumencjusz przebywał na dworze cesarskim w Aksum w charakterze sekretarza, a następnie jako wychowawca królewicza Eza-ny. Ten ostatni po objęciu władzy popierał jego działalność ewangelizacyjną, a nawet przyjął z jego rąk chrzest. Około roku 340, Frumencjusz udał się do Aleksandrii, gdzie przyjął święcenia kapłańskie, a biskup Atanazy ustanowił go pierw-

¹² Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność*. T. 1. Warszawa 1989 s. 49-50.

¹³ Zob. EA 31; A. Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnoafrkańskiej*. W: *Kultury i religie Afryki a ewangelizacja*. Red. H. Zimoń. Lublin 1995 s. 194; D Olszewski. *Dzieje chrześcijaństwa w zarysie* s. 32; F. B. Welbourn. *East African Christian*. Ibidan-Nairobi-Acra 1965 s. 43; A. Wessels. *Images of Jesus* s. 98.

¹⁴ Zob. B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Starożytność* kol. 140.

¹⁵ Zob. W. Kania. *Demetriusz z Aleksandrii*. W: *Encyklopedia Katolicka*. Red. R. Łukaszuk [i in.] T. 3. Lublin 1985 kol. 1144-1145.

¹⁶ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 59.

¹⁷ Zob. B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Starożytność* kol. 140; A. Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnoafrkańskiej* s. 194.

¹⁸ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 59; S. Neill. *A History of Christian Missions*. London-New York-Victoria-Ontario-Auckland 1990 s. 33.

¹⁹ Zob. B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Starożytność* kol. 140; A. Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnoafrkańskiej* s. 194.

szym biskupem etiopskim. Prowadził szeroką działalność chrystianizacyjną, za co Etiopczycy nazwali go *Abba Salama*, czyli „ojcem pokoju”²⁰.

Możliwe, że po śmierci Ezany władcy etiopscy wrócili do pogaństwa. Dopiero w V wieku nastąpiła pełna chrystianizacja Etiopii, a w VI wieku Nubii. Za czasów Justyniana I (527-565) pracował wśród Nabatejczyków kapłan Julian z Aleksandrii oraz biskupi: Teodor z File i Longinus²¹.

Wraz z rozwojem chrześcijaństwa następowała rozbudowa organizacji kościelnej. Aleksandria wysunęła się na czoło wśród biskupstw egipskich. Sobór nicejski z roku 325 nadał jej uprawnienia jurysdykcyjne, przyznając jej równocześnie drugie miejsce po Rzymie przed Antiochią w hierarchii Kościoła powszechnego²².

W IV wieku organizacja metropolitalna Egiptu dostosowana do podziału administracyjnego obejmowała 10 prowincji kościelnych: Egipt I i II, Augustamnika I i II, Leontopolis, Arsadis, Tebaida I i II, Libia I i II, a około roku 820 doszła jeszcze metropolia etiopska²³.

O rozwoju chrześcijaństwa w Egipcie świadczy również działalność synodalna. Jeden z pierwszych synodów odbył się w Aleksandrii w 231 roku. W IV wieku odbyło się 11 synodów o charakterze patriarchalnym, w V wieku pięć, w VI dwa, zaś w VII jeden²⁴. W 318 roku na synodzie w Aleksandrii brało udział 100 biskupów, zaś w 320 roku – 100 biskupów z Egiptu i Libii²⁵.

Rozwój Kościoła w Aleksandrii sprzyjał powstaniu w II wieku słynnej szkoły egzegetycznej oraz uformowaniu własnej aleksandryjskiej liturgii. Tu zrodziło się także życie pustelnicze i zakonne²⁶.

Pierwszym pustelnikiem był św. Antoni, zwany Wielkim. Jego życie poznajemy dzięki żywotowi, napisanemu przez św. Atanazego Wielkiego około 360 roku. Antoni urodził się około 251 roku w Keman koło Herakleopolis w środkowym

²⁰ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 140-141; K. Bihlmeyer i H. Tüchle. *Historia Kościoła. Starożytność chrześcijańska*. T. 1. Przeł. z j. niem. J. Klenowski. Warszawa 1971 s. 224; EA 31; B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Starożytność* kol. 140; A. Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnaafrykańskiej* s. 194-195; F. Stopniak. *Etiopia – dzieje chrześcijaństwa*. W: *Encyklopedia Katolicka*. Red. R. Łukaszyk [i in.] T. 4. Lublin 1985 kol. 1169; J. Śrutwa. *Frumencjusz*. W: *Encyklopedia Katolicka*. Red. L. Bienkowski [i in.] T. 5. Lublin 1989 kol. 729-730.

²¹ Zob. K. Bihlmeyer i H. Tüchle. *Historia Kościoła. Starożytność chrześcijańska*. T. 1 s. 224.

²² Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 156.

²³ Zob. B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Starożytność* kol. 140; J. Daniélou i H. I. Marrou. *Historia Kościoła. Od początków do roku 600* s. 279.

²⁴ Zob. B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Starożytność* kol. 140.

²⁵ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 154; K. Bihlmeyer i H. Tüchle. *Historia Kościoła. Starożytność chrześcijańska*. T. 1 s. 78.

²⁶ Zob. B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Starożytność* kol. 141.

Egipcie. Pochodził ze skromnej rodziny chrześcijańskiej. W wieku 18 lub 20 lat rozpoczął życie pustelnicze zainspirowany słowami Chrystusa: „Jeśli chcesz być doskonały, idź, sprzedaj, co posiadasz i rozdaj ubogim (...)” (Mt 19,21). Najpierw osiedlił się w opuszczonym grobowcu na cmentarzu, w bezpośrednim sąsiedztwie swej rodzinnej wsi. Życie swoje poświęcał modlitwie, pracy ręcznej i czytaniu Pisma Świętego. W tym okresie korzystał też z rad doświadczonego starca. Po 15 latach przeniósł się na drugą stronę Nilu, do opuszczonego przez Rzymian fortu. Tam przeżył 20 lat. W tym czasie dwukrotnie wyprawił się do Aleksandrii, w celu podtrzymania na duchu swoich braci w wierze, uwięzionych podczas prześladowania Dioklecjana oraz w celu wsparcia prawowiernych biskupów w sporach ariańskich. Antoni miał jednak wielu uczniów, którzy żyli niedaleko w pustelniach i obrali go swoim przewodnikiem. Następnie, aby osiągnąć jeszcze większą samotność, udał się około roku 313 w głąb pustyni, gdzie pozostał aż do śmierci w 356 roku. Żył samotnie, jednak do swojej pustelni przyciągał tłumy. Ludzie prosili go o modlitwę, poradę, uzdrowienie z chorób duszy i ciała. Po spotkaniu z pustelnikiem, jedni wracali do świata zbudowani i pocieszeni, inni z kolei pociągnięci jego przykładem osiedlali się w pobliżu i próbowali naśladować jego sposób życia. Antoni w swoich naukach podkreślał, że najważniejsze jest napełnienie się Bogiem poprzez poznanie siebie i opanowanie własnych skłonności. Już za życia św. Antoniego, a po jego śmierci coraz bardziej, rozwijał się monastycyzm, najpierw w Egipcie, a później w całym świecie chrześcijańskim²⁷

Drugim, obok św. Antoniego, najbardziej znanym pustelnikiem był Paweł z Teb (zmarł 347 roku). On również miał swoich uczniów, którzy korzystali z jego doświadczenia i w pobliżu zakładali swoje eremy²⁸.

Św. Antoni pragnął pozostać w samotności, jednak z powodu dużej liczby uczniów zmuszony był do stworzenia wspólnoty. Jego uczniowie duchowi budowali swoje pustelnie w pobliżu mistrza. Każdy mnich żył, pracował i medytował w samotności, zaś wszyscy gromadzili się na wspólną modlitwę codziennie, a co tydzień na uroczystą liturgię sobotnią i niedzielą. Ta forma życia pustelniczego była zbyt luźna i kryła w sobie wiele niebezpieczeństw. W związku z tym narodziła się nowa forma życia monastycznego, która kładła większy nacisk na „życie wspólnotowe”. Jej twórcą był Pachomiusz, żył on w latach około 287-346. Pochodził z Górnej Tebaidy w Egipcie. Pełnił służbę wojskową pod wodzą Maksymina Daji (Dazy), po jej ukończeniu przyjął chrzest i rozpoczął życie pustelnicze. Po

²⁷ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 166-167; J. Daniélou i H. I. Marrou. *Historia Kościoła. Od początków do roku 600* s. 211-213; EA 31; D. Olszewski. *Dzieje chrześcijaństwa w zarysie* s. 64-65; P. Pierrard. *Historia Kościoła Katolickiego*. Przeł. z j. franc. T. Szafranski. Warszawa 1984 s. 54-55; F. B. Welbourn. *East African Christian* s. 43-44.

²⁸ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 166; EA 31.

siedmioletnim okresie samotnego życia, założył w 323 roku pierwszą wspólnotę w opuszczonej wiosce Tabennisi w Górnym Egipcie. Jego wspólnota szybko się rozrosła, w związku z tym został zmuszony do opracowania dla niej reguły. Składała się ona ze 194 artykułów, w których dokładnie został określony codzienny rytm życia mnicha, czyli praca, wspólna modlitwa i dyscyplina. Pierwsza wspólnota pachomiańska została otoczona murem. W jej skład wchodziła kaplica, wspólne budynki (piekarnia, kuchnia, infirmeria) oraz szereg domków, w których mieszkało około 20 mnichów. Kierownictwo sprawował przełożony, opat, który miał do dyspozycji zastępcę. Mnisi mieszkali w osobnych domkach, a zajmowali je według wykonywanych zawodów: ogrodnicy, piekarze, pasterze, itp. Wspólna praca, ogrodnictwo, rzemiosło, uprawa roli służyła do zdobywania wyżywienia, ale głównie była uznawana za służbę Bożą. Zainteresowanie taką formą życia ciągle wzrastało, więc Pachomiusz zakładał nowe wspólnoty. Do 346 roku, czyli do swojej śmierci założył 9 klasztorów męskich i 2 żeńskie. Pierwszy z żeńskich klasztorów założony w Tabennisi miał za przełożoną siostrę Pachomiusza, Marię. Przy końcu IV wieku powstał pachomiański klasztor w Kanope koło Aleksandrii, do którego przybywali mnisi z Zachodu²⁹

W III wieku rozwinęła się Aleksandryjska Szkoła Katechetyczna, powstała w roku 180, stanowiła najwybitniejszy ośrodek kultury helleńskiej, wspomagany przez dwie biblioteki przy Sarapeionie i Muzeionie³⁰. Sobór Nicejski w 325 roku zobowiązał Kościół aleksandryjski do określenia chronologii świąt wielkanocnych dla całego Kościoła powszechnego³¹. Kościół afrykański we wschodniej części dał chrześcijaństwu wielkich pisarzy i ojców Kościoła: Klemensa Aleksandryjskiego, Orygenes, Dionizego Wielkiego, Atanazego Wielkiego i Cyryla Aleksandryjskiego³².

Rozwój Kościoła w omawianej części Afryki zahamowały herezje oraz prześladowania. Chrześcijanie egipscy będący pod wpływem środowiska hellenistycznego, w dużym stopniu przyjęli grecki styl myślenia i argumentacji oparty na filo-

²⁹ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 167-168; J. Daniélou i H. I. Marrou. *Historia Kościoła. Od początków do roku 600* s. 213-214; EA 31; D. Olszewski. *Dzieje chrześcijaństwa w zarysie* s. 64-65; P. Pierrard. *Historia Kościoła Katolickiego* s. 54-55; F. B. Welbourn. *East African Christian* s. 44.

³⁰ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 80; EA 31; J. Daniélou i H. I. Marrou. *Historia Kościoła. Od początków do roku 600* s. 111-112; A. Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnofrykańskiej* s. 194; G. Parrinder. *Africa's Three Religions*. London 1976 s. 105-106.

³¹ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 156.

³² Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 81-83, 147; J. Daniélou i H. I. Marrou. *Historia Kościoła. Od początków do roku 600* s. 111-114, 172-175, 257-263; P. Pierrard. *Historia Kościoła Katolickiego* s. 41-42; F. B. Welbourn. *East African Christian* s. 43-46.

zofii greckiej. Klemens Aleksandryjski i Orygenes są głównymi wyrazicielami tego zjawiska³³ Klemens utrzymywał, że filozofia jest narzędziem do lepszego rozumienia teologii. Orygenes wykładał filozofię w Aleksandrii. Egipskie chrześcijaństwo wiele przyjęło z platonizmu, dając tym samym mocny grunt dla teologii, ale i niestety podłoże dla herezji³⁴.

Innym czynnikiem, który przyczynił się do powstawania herezji na kontynencie afrykańskim był pluralizm. Aleksandria przyciągała niezliczoną masę ludzi o różnorodnym podłożu kulturowym i religijnym. Odbiło się to na mentalności społeczeństwa i dało początek synkretyzmowi religijnemu oraz mieszaniu się i scalaniu wielu religii pogańskich. Proces ów, upełnomocniony tolerancją i kompromisem stawał się coraz bardziej widoczny, a brak struktur, które mogłyby stawić czoła temu fenomenowi, sprawił jego rozkwit³⁵

Organizacja Kościoła, z którą dziś jesteśmy obeznani – *credo*, prawo, tradycja, hierarchia – wówczas była jeszcze w zarodku. Do czwartego wieku nie było jasno sprecyzowanego *credo* dla wszystkich chrześcijan. Symbole wiary powstają w odpowiedzi na błędy. Podobnie przedstawiała się sprawa kanonu Pisma Świętego, który został ostatecznie zatwierdzony w Chalcedonie w roku 451³⁶.

W I i II wieku chrześcijaństwo w Aleksandrii cieszyło się pokojem i mogło spokojnie się rozwijać. Pierwsze prześladowania zaczęły się za rządów Septymiusza Sewera (193-211). W 202 roku wydał on edykt zabraniający poganom przechodzenia na żydostwo i chrześcijaństwo. Największe prześladowania dotknęły Tebaidę, a zwłaszcza Aleksandrię. Katechetyczna Szkoła Aleksandryjska została rozbita. Klemens Aleksandryjski³⁷, jej nauczyciel, musiał opuścić miasto, podobny los spotkał Orygenes³⁸.

Cesarz Decjusz (249-251) rozpoczął prześladowania chrześcijan już w pierwszym tygodniu po objęciu władzy, rok przed wydaniem edyktu prześladowczego (250). Edykt nakazywał wszystkim mieszkańcom cesarstwa udział w składaniu ofiar bóstwom³⁹ Za rządów Decjusza miało zginąć około szesnastu tysięcy chrze-

³³ Zob. H.Chadwick. *The Early Church*. Harmondsworth-Baltimore-Victoria-Ontario-Auckland 1974 s. 94-113.

³⁴ Zob. L. Malishi. *Introduction to the History of Christianity in Africa*. Tabora-London b. r. s. 30.

³⁵ Tamże.

³⁶ Tamże.

³⁷ Zob. Z. Piszczek. *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej* s. 375.

³⁸ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 64-65; J. Daniélou i H. I. Marrou. *Historia Kościoła. Od początków do roku 600* s. 118-123; M. Jaczynowska. *Historia starożytnego Rzymu* s. 308-312.

³⁹ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 66-67; M. Jaczynowska. *Historia starożytnego Rzymu* s. 330-331.

ścijan⁴⁰. Fala prześladowań została wznowiona przez cesarza Waleriana (253-260), ale zahamowana przez Galliena (260)⁴¹.

Za rządów cesarza Dioklecjana (284-305) nastąpiła tzw. „era męczenników”. W latach 303-304 wydał on cztery edykty, które precyzowały warunki prześladowań. Pierwszy edykt zapowiadał niszczenie świątyń chrześcijańskich, przejęcie i spalenie świętych ksiąg, zakazywał gromadzenia chrześcijan. Drugi edykt nakazywał uwięzienie wszystkich duchownych, następnie uwolnienie tych, którzy wzięli udział w ucztach pogańskich i ofiarach, trzeci przedstawiał postępowanie z duchownymi, z kolei czwarty nakazywał wszystkim chrześcijanom złożenie ofiar pogańskich⁴². Edykty te przyczyniły się do wzmożonego prześladowania chrześcijan, gdy według Euzebiusza z Cezarei, ginęło w Afryce około 100 ofiar dziennie⁴³.

Ostatnie prześladowania miały miejsce za cesarza Maksymina Daji (307-313), zakazał on zgromadzeń chrześcijan na cmentarzach, zaczęto ich wypędzać z miast, więzić, a nawet skazywać na śmierć. Liczby ofiar straconych w tym czasie nie udało się dokładnie ustalić, jednak przyjmuje się, że było ich około kilku tysięcy. Śmierć poniósł wówczas biskup Aleksandrii Piotr, czczony później jako święty⁴⁴.

Początki chrześcijaństwa w Afryce północno-zachodniej są mało znane. Papież Innocenty I (416) i Grzegorz Wielki (ok. 600) przypisywali je św. Piotrowi i jego uczniom. Jest to jednak sprzeczne ze świadectwem Tertuliana, który wyliczając w końcu II wieku Kościoły założone przez apostołów nie wymienił św. Piotra⁴⁵.

Właściwa działalność misyjna na tych terenach rozpoczęła się prawdopodobnie pod koniec I wieku z Rzymu. W II wieku nastąpiła jego gwałtowna ekspansja, która w krótkim czasie objęła wszystkie warstwy społeczne, świadczy o tym twierdzenie Tertuliana (schyłek II i początek III wieku), że ludność miejska składała się w większej części z chrześcijan⁴⁶. Z miast chrześcijaństwo docierało także na tereny wiejskie oraz do sąsiednich prowincji Mauretanii i Numidii⁴⁷.

⁴⁰ Zob. B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Starożytność* kol. 140.

⁴¹ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 67-68; M. Jaczynowska. *Historia starożytnego Rzymu* s. 330.

⁴² Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 111-114; J. Daniélou i H. I. Marrou. *Historia Kościoła. Od początków do roku 600* s. 185-187; M. Jaczynowska. *Historia starożytnego Rzymu* s. 350-351.

⁴³ Zob. B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Starożytność* kol. 140.

⁴⁴ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 114-115.

⁴⁵ Zob. B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Starożytność* kol. 141.

⁴⁶ Zob. K. Bihlmeyer i H. Tüchle. *Historia Kościoła. Starożytność chrześcijańska*. T. 1 s. 77.

⁴⁷ Zob. B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Starożytność* kol. 141.

Pierwsze autentyczne świadectwo o rozwoju chrześcijaństwa w tej części Afryki pochodzi z 180 roku i są to *Acta Martyrium Scillitanorum*, którzy posługiwali się Listami św. Pawła w tłumaczeniu łacińskim⁴⁸.

Dynamicznym ośrodkiem administracyjnym Kościoła oraz kulturalnym i gospodarczym była Kartagina. Biskup tego miasta, posiadał specjalne uprawnienia, ponieważ był on prymasem dla całej Afryki. Do jego uprawnień należało zwoływanie i przewodniczenie synodom plenarnym dla całego kontynentu afrykańskiego⁴⁹

Wraz z dynamicznym wzrostem liczby chrześcijan rozwijała się także organizacja kościelna. Ciągłe rosła ilość biskupstw, około 220 roku było ich około 100. Prawie każde miasto, nawet małe, miało własnego biskupa⁵⁰. Pierwszy synod w Kartaginie w 220 roku za biskupa Agrypina zgromadził 70 biskupów z Afryki Prokonsularnej i Numidii. Drugi, zwołany około 240 roku przez biskupa Donata, zebrał 90 biskupów. Za rządów św. Cypriana (248-258) odbyło się co najmniej 7 synodów, na jednym z nich w 256 roku zebrało się 87 biskupów. W 303 roku przybyło na synod do Kartaginy 250 biskupów. W latach 312-427 odbyło się 56 synodów, z czego 19 generalnych dla całej Afryki Zachodniej i 20 dla poszczególnych prowincji. W 336 roku na synodzie kartagińskim zgromadziło się aż 270 biskupów. W 411 roku odbyły się dwa równoległe synody, synod wierny Rzymowi zgromadził 386⁵¹ biskupów, a synod donatystów 279 biskupów⁵².

Kościół w Afryce podlegał ciągłemu rozwojowi. W połowie III wieku były już 3 prowincje kościelne i około 200 biskupstw, których liczba ciągle wzrastała, osiągając w 484 roku – 7 prowincji kościelnych (Afryka Prokonsularna, Numidia, Byzacena, Mauretania Cezaryjska, Mauretania Sitiensis, Mauretania Tyn-gitana i Trypolitania oraz 466 biskupstw, których liczba w VI wieku wzrosła do około 700⁵³ Do osiągnięć Kościoła afrykańskiego należał także wybór biskupa

⁴⁸ Zob. M. Banaszak. *Historia kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 60; A Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnoafrykańskiej* s. 192.

⁴⁹ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s 193.

⁵⁰ Zob. S. Neill. *A History of Christian Missions* s. 34.

⁵¹ Tę liczbę biskupów podaje M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego* s. 125. Taką samą liczbę podaje F. Drączkowski. *Donatyzm*. W: *Encyklopedia Katolicka*. Red. R. Łukaszyk [i in.] T. 4. Lublin 1985 kol. 113. Natomiast A. Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnoafrykańskiej* s. 192 i L. Malishi. *Introduction to the History of Christianity in Africa* s. 27-28 podają liczbę 286 biskupów.

⁵² Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 60, 91, 98, 124-125; K. Bihlmeyer i H. Tüchle. *Historia Kościoła. Starożytność chrześcijańska*. T. 1 s. 77; J Daniélou i H. I. Marrou. *Historia Kościoła. Od początków do roku 600* s.159; B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Starożytność* kol. 141; A. Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnoafrykańskiej* s. 192.

⁵³ Zob. B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Starożytność* kol. 141; A Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnoafrykańskiej* s. 191.

z tego kontynentu na stolicę Piotrową w latach 189-199, w osobie św. Wiktora⁵⁴.

Jak widać Kościół w Afryce wspaniale się rozwijał mimo trwających od końca II wieku prześladowań. Pierwsze z nich miało miejsce w 180 roku za rządów Marka Aureliusza (161-180), byli to męczennicy z Scillium⁵⁵. Chyba najbardziej krwawe prześladowanie przypada, podobnie jak w Kościele egipskim, na lata 197-203, za panowania Septymiusza Sewera, zginęło wówczas wielu chrześcijan, między innymi św. Perpetua i św. Felicyta w 203 roku⁵⁶.

Wznowienie prześladowań nastąpiło na tym terenie przez prokonsula Scapule w latach 211-212 oraz za cesarza Decjusza (249-251) i Waleriana (253-260). Podczas tego ostatniego prześladowania zginął między innymi w 258 roku św. Cyprian, biskup Kartaginy, a wielu chrześcijan zostało skazanych na przymusowe roboty w kopalniach⁵⁷.

Po burzliwym okresie prześladowań następuje era Konstantyna (306-337). Cesarz ten objął władzę w 306 roku po śmierci ojca, jednak już w 312 roku musiał stoczyć walkę z swoimi rywalami do tronu Maksyminem i Maksencjuszem, których pokonał w 313 roku. Według legendy przed bitwą z Maksencjuszem miał zobaczyć świetlisty krzyż z napisem: *In hoc signo vinces*. W roku 313 cesarz Konstantyn wraz z cesarzem Licyniuszem, który w tym czasie reprezentował wschodnią część cesarstwa, wydali w Mediolanie edykt tolerancyjny, który przyznawał chrześcijanom swobodę wyznawania. Bezpłatnie i bezwarunkowo zwrócono im zabrane wcześniej miejsca kultu, kościoły i cmentarze. Gminom chrześcijańskim przyznano osobowość prawną. Sam Konstantyn przyjął podobno chrzest dopiero pod koniec życia, jednak w 325 roku przewodniczył na soborze nicejskim i zatwierdził jego postanowienia⁵⁸.

Rozkwit chrześcijaństwa w Kartaginie miał także podłoże polityczne, była to forma w jakiej wyrażał się afrykański partykularyzm i opozycje wobec władzy

⁵⁴ Zob. EA 31; J. Kaczmarek. *Poczet papieży*. Warszawa 1987 nr 14; J. Mercier. *Dwa-
dzieścia wieków historii Watykanu (Od św. Piotra do Jana Pawła II)*. Przeł. z j. franc. J. Pięń-
kos. Warszawa 1986 s. 69, 71.

⁵⁵ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 60; M. Jaczynow-
ska. *Historia starożytnego Rzymu* s. 330; A. Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji
czarnofrykańskiej* s. 192; D. Olszewski. *Dzieje chrześcijaństwa w zarysie* s. 34.

⁵⁶ Zob. J. Daniélou i H. I. Marrou. *Historia Kościoła. Od początków do roku 600* s. 118-
123; EA 31; A. Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnofrykańskiej* s.192.

⁵⁷ Zob. J. Daniélou i H. I. Marrou. *Historia Kościoła. Od początków do roku 600* s. 123,
130, 165-167; Z. Piszczek. *Mała encyklopedia kultury antycznej* s. 169, 177, 788.

⁵⁸ Zob. M. Jaczynowska. *Historia starożytnego Rzymu* s. 360-363; Z. Piszczek. *Mała en-
cyklopedia kultury antycznej* s. 384; P. Pierrard. *Historia Kościoła Katolickiego* s. 44-46; J. Śru-
twa. *Edykt mediolański*. W: *Encyklopedia Katolicka*. Red. R. Łukaszyk [i in.] T.4. Lublin 1985
kol. 666.

cesarskiej. Chrześcijaństwo sprzyjało dążeniom narodowym. Tu działało wielu wybitnych pisarzy i ojców Kościoła zachodniego: między innymi Tertulian, święci Cyprian, Augustyn, Optat z Milewy⁵⁹.

Wspaniały rozwój chrześcijaństwa w Afryce zachodniej zahamował gwałtowny najazd barbarzyńców. W roku 429 Wandalowie pod wodzą Genzeryka przeprawili się z Półwyspu Iberyjskiego przez Cieśninę Gibraltarską do Afryki. Na terenie Numidii i prowincji Afryki utworzyli za zgodą Rzymu w 435 roku państwo formalnie zależne od cesarstwa. Nastąpiła wówczas kolejna era prześladowań. Wandalowie byli wyznawcami arianizmu, toteż chcieli przemocą narzucić swoją wiarę podbitej ludności. Konfiskowano dobra kościelne, przejmowano świątynie katolickie dla kultu ariańskiego, usunięto wielu biskupów, utrudniono obiadanie stolic biskupich, zwłaszcza stolicy prymasów w Kartaginie⁶⁰.

W 476 roku Cesarstwo Zachodnio-Rzymskie przestało istnieć, nadal jednak rozwijało się Cesarstwo Wschodnio-Rzymskie ze stolicą w Konstantynopolu. Jego cesarzem w latach 527-565 był Justynian Wielki, który chciał przywrócić cesarstwu jego dawną mocarstwowość. Na pierwszy plan w jego polityce wysunęła się sprawa odzyskania Afryki. W roku 533 wysłał tam szesnastotysięczną armię pod wodzą Belizariusza. Jego armia wylądowała pod Hadrumentum, na południe od Kartaginy i całkowicie rozbiła Wandalów. Afryka wróciła do cesarstwa, przywrócono jej stan prawny sprzed inwazji wandalskiej. Kościół katolicki odzyskał dawne uprawnienia, zakwitło z powrotem życie synodalne⁶¹. Kościół afrykański rozwinął w tym czasie akcję misyjną w Mauretanii i Byzacenie oraz nawiązał ścisły kontakt ze Stolicą Apostolską⁶².

Dalszy rozwój chrześcijaństwa w Afryce Północno-Zachodniej i w Egipcie został zatrzymany w VII wieku, w wyniku podboju dokonanego przez Arabów. W 642 roku została zdobyta Aleksandria, następnie Pentapolis, w 643 Trypolitania, w 647 część Afryki Prokonsularnej, w 698 roku Kartagina i cała Afryka Prokonsularna. W pierwszych latach VIII wieku Arabowie dotarli do Atlantyku, cała chrześcijańska Afryka bez Etiopii znalazła się pod ich panowaniem. Chrześcijań-

⁵⁹ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 79-80, 124, 152-153; J. Daniélou i H. I. Marrou. *Historia Kościoła. Od początków do roku 600* s. 128-132, 158-164; EA 31; A. Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnoafrykańskiej* s. 191, S. Neill. *A History of Christian Missions* s. 34; P. Pierrard. *Historia Kościoła Katolickiego* s. 52.

⁶⁰ Zob. M. Jaczynowska. *Historia starożytnego Rzymu* s. 373; B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Starożytność* s. 142; A. Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnoafrykańskiej* s. 193; T. Manteuffel. *Historia powszechna. Średniowiecze*. Warszawa 1990 s. 40; J. Mercier. *Dwadzieścia wieków historii Watykanu* s. 80.

⁶¹ Zob. T. Manteuffel. *Historia powszechna. Średniowiecze* s. 48-49; J. Mercier. *Dwadzieścia wieków historii Watykanu* s. 80.

⁶² Zob. B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Starożytność* kol. 142.

stwo na tym terenie spotkały ponownie coraz większe ograniczenia, przy jednoczesnym uprzywilejowaniu islamu. Przechodzenia z islamu na chrześcijaństwo surowo zabroniono, ale z kolei przejście na islam wynagradzano zwolnieniem od podatków lub wolnością osobistą, kościoły zamieniano na meczety. Doprowadziło to do osłabienia, a nawet agonii chrześcijaństwa w Afryce Północnej⁶³.

W Afryce, a dokładnie w Egipcie i Etiopii rozwijał się także Kościół monofizycki, którego wyznawców zdobywcy arabscy nazwali koptami⁶⁴. Kościół ten zrodził się w połowie V wieku w Aleksandrii, na podstawie doktryny patriarchy Dioskura I, który zaprzeczał istnieniu w Chrystusie dwóch natur, boskiej i ludzkiej. Uważał zaś, że Chrystus posiadał jedną naturę (bosko-ludzką). Nauka ta została potępiona w 451 roku na Soborze Chalcedońskim, zaś patriarchę usunięto z urzędu. To wydarzenie przyczyniło się do podziału chrześcijan w Egipcie na dwa przeciwstawne obozy: zwolenników soboru, czyli melchitów i jego przeciwników – monofizytów. Rozłam ten jeszcze bardziej utrwalił się w Egipcie za panowania dwóch następnych patriarchów aleksandryjskich: Tymoteusza II Ailurosa (457-477) i Piotra III Mongosa (482-490). Próby zjednoczenia chrześcijan na tym terenie podejmował cesarz Justynian Wielki w pierwszej połowie VI wieku, ale nie osiągnął on zamierzonych celów. Ostatecznie przy końcu panowania uznał ich naukę. Następni cesarze, Justyn II (565-578) i Tyberiusz (578-582) prowadzili politykę chwiejną, między tolerowaniem a prześladowaniem monofizytów. Z kolei cesarz Maurycy (592-602) opowiedział się otwarcie za ich tolerowaniem. Najbardziej uprzywilejowaną pozycję osiągnęli koptowie w VII wieku, po zdobyciu Egiptu przez Arabów, którzy nadali im wiele przywilejów i uprawnień politycznych⁶⁵.

2. ŚREDNIOWIECZE I CZASY NOWOŻYTNE OD XIII DO XVIII WIEKU

Drugi etap przyjmowania Jezusa Chrystusa w Afryce następował dzięki pracy misjonarzy. Od XIII do XVIII wieku misje w tej części świata były sporadycz-

⁶³ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Średniowiecze T. 2.* Warszawa 1989 s. 7; B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Starożytność* kol. 143; A. Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnoafrykańskiej* s. 193; A. Wessels. *Images of Jesus* s. 98.

⁶⁴ „Arabowie zniekształcili greckie *aigypnos*, „egipski” na „kopt”, Europejczycy dokonali kolejnego zniekształcenia na „kopt” ” A. Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnoafrykańskiej* s. 190.

⁶⁵ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Starożytność* s. 183-184, 223-224; J. Dniélou i H. I. Marrou. *Historia Kościoła. Od początków do roku 600* s. 257-264; EA 31; B. Kumor. *Afryka – Kościoły wschodnie* kol. 152; A. Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnoafrykańskiej* s. 190-191; D. Olszewski. *Dzieje chrześcijaństwa w zarysie* s. 75, 107.

ne, były podejmowane przez różne osoby i zakony oraz związane były z odkryciami geograficznymi⁶⁶.

Próbie ponownego nawrócenia Afryki arabskiej podjął się Franciszek z Asyżu, który w roku 1212 wybrał się tam przez Hiszpanię, ale niebawem zachorował i musiał wrócić do Italii. Następnie w 1219 roku udał się do Egiptu, dotarł do sułtana al-Kamila, ale nie udało mu się go nawrócić, tak jak tego wcześniej pragnął⁶⁷. Dzieło św. Franciszka kontynuowali wysłani w 1220 roku do Maroka Bracia Mniejsi, którzy ponieśli tam śmierć, ale założone przez nich w 1234 roku biskupstwo w Marrakeszu przetrwało do 1566 roku⁶⁸. Misje franciszkańskie w Afryce zostały na pewien czas przerwane. Odnowione zostały w Tunezji około 1300 roku przez tercjarza franciszkańskiego Ramona Lulla. Odbył on wiele wypraw kaznodziejskich. Podczas jednej z nich doznał znacznych prześladowań ze strony niewiernych, w wyniku których zmarł w 1315 roku⁶⁹.

Obok franciszkanów pracowali w Maghrebie⁷⁰ także dominikanie, zaś na początku XIV wieku portugalski zakon rycerski *Militiae Jesu Christi* oraz mercenariusze i trynitarze. Praca ich nie osiągnęła większych rezultatów. Swoją działalnością objęli głównie kupców europejskich, zajmowali się także wykupem jeńców⁷¹. Papiestwo w tym okresie nie było inicjatorem misji, wydawało jedynie dekrety na prośbę misjonarzy⁷².

Egipt od VII wieku był pod panowaniem Arabów. Część koptów, mimo że przyjęła zwyczaje muzułmańskie, była nadal wierna chrześcijaństwu. Franciszkanie nigdy nie zaniechali na tym terenie pracy misyjnej, jednak ograniczyła się ona do obsługi niewolników i kupców chrześcijańskich. Najgorszy okres dla koptów nastąpił w okresie krucjat. Ponowne próby podporządkowania Egiptu przez krzyżowców doprowadziły do masowych prześladowań i rzezi chrześcijan przez muzułmanów. Największe prześladowania spotkały chrześcijan egipskich za panowania dynastii Mameluków (1257-1517). Koptowie w tym czasie

⁶⁶ Zob. S. Turbański. *Afryka – Kościół katolicki – Misje w Afryce*. W: *Encyklopedia Katolicka*. Red. F. Gryglewicz [i in.] T. 1. Lublin 1985 kol. 143.

⁶⁷ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Średniowiecze* s. 185; A. Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnoafrkańskiej* s. 197.

⁶⁸ Zob. D. Olszewski. *Dzieje chrześcijaństwa w zarysie* s. 151.

⁶⁹ Zob. M. D. Knowles i D. Obolensky. *Historia Kościoła 600-1500*. W: *Historia Kościoła*. Red. L. J. Rogier [i in.] T. 2. Przeł. z j. franc. R. Turzyński. Warszawa 1988 s. 280-281; A. Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnoafrkańskiej* s. 198.

⁷⁰ Maghreb – kraje arabskie w północnej Afryce, położone między Saharą a Morzem Śródziemnym.

⁷¹ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Średniowiecze* s. 187, 257; P. Pierard. *Historia Kościoła Katolickiego* s. 143.

⁷² Zob. A. Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnoafrkańskiej* s. 199-201.

znaleźli się w mniejszości. W latach 1441-1442 na Soborze we Florencji delegacja Kościoła koptyjskiego z Egiptu i Etiopii zjednoczyła się ze Stolicą Apostolską, podpisując akt unii, dając załączek dzisiejszemu kościołowi koptyjsko-katolickiemu. W latach 1517-1789 Egipt był pod panowaniem Turcji i sytuacja koptów nieco się poprawiła. Toteż jezuici od 1582 roku próbowali ich nawracać, zaś od 1630 roku kapucyni, którzy osiedlili się w Kairze, jednak praca ich nie przyniosła żadnych efektów. Misjonarze od Aleksandrii po Nubię otaczali opieką głównie katolickich cudzoziemców. Od początku XVI wieku misjonarze próbowali pojednać Etiopię z Rzymem. Od 1555 roku pracowali tam jezuici. Wkrótce usunięto ich i wprowadzono zakaz wyznawania religii katolickiej. Kongregacja Rozkrzewienia Wiary wysłała dwóch misjonarzy Agathagelusa z Vendome i Kasjana z Nantes, którzy zostali pochwyceni i umęczeni. Dalsze próby pracy misyjnej podejmowane przez franciszkanów również kończyły się śmiercią męczeńską⁷³.

W XV wieku rozpoczęły się wielkie wyprawy morskie, które miały na celu odkrycie drogi do Indii, ale doprowadziły także do odkrycia nowych, nieznanych dotąd terenów. Pierwszym państwem, które organizowało morskie wyprawy, była Portugalia⁷⁴. W 1415 roku jej żeglarze opanowali Centę w Maroku, docierając do dróg handlowych, sięgających do Afryki Środkowej⁷⁵. W roku 1434 Portugalczycy opłynęli Przylądek Bojador, stanowiący dotąd najdalszy kres, znany przez Europejczyków u zachodnich wybrzeży Afryki⁷⁶. W roku 1445 osiągnęli ujście Senegalu i Zielony Przylądek, w roku 1456 wpłynęli do Zatoki Gwinejskiej, a w roku 1471 minęli równik. W Afryce Portugalczycy zetknęli się z istniejącymi już państwami. Oficjalnie objęli te tereny we władanie, jednak w praktyce ich działalność kolonizacyjna ograniczyła się do założenia paru ufortyfikowanych faktorii handlowych. Najważniejsze ich posiadłości to Mozambik, Angola i Kongo (São Salvador)⁷⁷. Na zajętych terenach Portugalczycy zaczęli rozwijać także akcję misyjną⁷⁸. W roku 1455 papież Mikołaj V przyznał Portugalii prawo patronatu nad ośrodkami misyjnymi na opanowanych przez nią terenach Afryki⁷⁹.

⁷³ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Średniowiecze* s. 226; S. Turbański. *Afryka – Kościół katolicki – Misje w Afryce* kol. 144.

⁷⁴ Zob. F. Cialini. *Catecumenato e Battesimo in Africa dal Secolo XIX al Concilio Vaticano II*. Roma 1972 s. 25.

⁷⁵ Zob. A. Wyczański. *Historia powszechna. Wiek XVI*. Warszawa 1987 s. 22-25.

⁷⁶ Zob. T. Manteuffel. *Historia powszechna. Średniowiecze* s. 370.

⁷⁷ Zob. J. Kenny. *The Catholic Church in Tropical Africa 1445-1850*. Ibadan-Yaba 1983 s. 15-19.

⁷⁸ Zob. A. Wyczański. *Historia powszechna. Wiek XVI* s. 25.

⁷⁹ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Średniowiecze* s. 257.

Ewangelizacja Czarnej Afryki rozpoczęła się w końcu XV wieku, obejmując tereny zajęte przez Portugalczyków oraz Madagaskar⁸⁰. W okolicach Zielonego Przylądka i Gwinei pracowali z miernymi wynikami jezuici, potem karmelici i kapucyni. Większe szanse na szybką chrystianizację mieli misjonarze w regionie dolnego Konga. Od roku 1491 powstawały tu gminy chrześcijańskie, rządził tu także chrześcijański władca, Alfons, syn króla Nwemba Nzinga⁸¹. Dzięki temu władcy, w 1534 roku utworzono biskupstwo w São Tomé. Jednym z pierwszych owoców działalności misyjnej w tym rejonie była dokonana przez papieża Leona X w 1518 roku w Rzymie konsekracja Don Enrica, syna króla Konga Alfonsa na biskupa tytularnego Utica. W ten sposób Don Enrico został pierwszym biskupem rodem z Czarnej Afryki⁸². Król Alfons zbudował 12 kościołów, jednak po jego śmierci misje w Kongo upadły. W 1536 roku misjonarze z Konga udali się do Angoli, ale nie osiągnęli większych rezultatów. W 1590 roku misja nad dolnym Kongiem liczyła 2000 wiernych i papież Klemens VIII w 1596 roku wydzielił ją spod władzy biskupstwa São Tomé, tworząc nowe Santa Cruz de Reino de Angola z siedzibą w São Salvador da Bahia. Od 1635 roku w Kongo i Angoli działali włoscy kapucyni, ale w 1670 roku ich misja upadła⁸³.

Od roku 1498 duchowni chrześcijańscy działali także w Mozambiku, będąc kapelanami Portugalczyków oraz ich ochrzczonych niewolników. W portach należących do tego kraju zatrzymali się misjonarze, którzy jechali na Daleki Wschód. W roku 1541 przebywał tu św. Franciszek Ksawery ze swoimi towarzyszami. Pierwszych stałych misjonarzy przysłali tu jezuici z Goa w 1559 roku, byli to ojcowie Gonçalo da Silveira i Andrés Fernández oraz jeden brat zakonny. Ochrczili oni króla z Tonga (Inhambane) i potężnego władcę nad górną Zambezi. Jednak atak mahometan doprowadził do likwidacji zaczątków chrześcijaństwa. W roku 1561 Silveira został uduszony, zaś Fernández wrócił do Indii. Wznowienia misji podjęli się w 1577 roku dominikanie, zaś w roku 1607 jezuici, a później także augustianie. W roku 1612 Mozambik wyłączono z archidiecezji Goa i utworzono samodzielny okręg kościelny. Monomotapa Kaprassine w roku 1678 zamordował posła

⁸⁰ Zob. EA 32.

⁸¹ Anton Wessels podaje, że Don Alfonso to imię chrzcielne Mvemba Nzinga, czyli prawdopodobnie chodzi tu o jedną i tę samą osobę. Por. A. Wessels. *Images of Jesus* s. 99; Geoffrey Parrinder, choć inaczej przeliterowuje pogańskie imię króla (Mbemba Nzinga), także podaje, że Alfonso to jego imię chrzcielne. Por. G. Parrinder. *Africa's Three Religions* s. 121.

⁸² Tamże.

⁸³ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy nowożytne 1517-1758*. T. 3. Warszawa 1989 s. 11-12, 225; A. Kersten. *Historia powszechna. Wiek XVII*. Warszawa 1987 s. 184; B. Kumor. *Historia Kościoła. Czasy nowożytne. Rozłam w chrześcijaństwie zachodnim*. Cz. 5. Lublin 1984 s. 191; A. Kurek. *Wybrane problemy inkulturacyjne misji czarnafrkańskiej* s. 201-207; S. Turbański. *Afryka – Kościół katolicki – Misje w Afryce* kol. 144.

portugalskiego. To wydarzenie doprowadziło do krwawej wyprawy Portugalczyków, na czele której stanął dominikanin Luis. W końcu zwyciężył Kaprassine, który surowo rozprawił się z chrześcijanami doprowadzając do upadku misji. W roku 1631 Portugalczycy opanowali Mombasę, uznawaną za bastion islamu i rozpoczęli tu także działalność misyjną, jednakże pomimo ogromnego wysiłku jej rezultaty były znikome i misja upadła. W roku 1729 Mombasa została trwale opanowana przez muzułmanów⁸⁴.

W XVI i XVII wieku misjami chrześcijańskimi objęto także Madagaskar. Od 1580 roku pracowali tu dominikanie, od 1610 roku jezuici i karmelici, zaś od 1648 misjonarze św. Wincentego à Paulo. W roku 1640 zorganizowano na tym terenie prefekturę apostolską. Na Madagaskar napływali kupcy francuscy, którzy zdobywali tu coraz większe znaczenie, podporządkowując sobie wyspę. W roku 1648 Zgromadzenie Misji (*Congregatio Missionis*) założyło tu swoją placówkę. Jednak powtarzające się wypadki mordowania misjonarzy spowodowały w 1674 roku zamknięcie misji. W 1686 roku Ludwik XIV włączył Madagaskar do posiadłości francuskich. W roku 1800 wznowiono działalność misyjną na tym terenie⁸⁵.

Misje w omawianym okresie nie osiągały większych rozmiarów oraz zamierzonych celów z powodu silnej ofensywy islamu, handlu niewolnikami, politycznych konfliktów Europejczyków w portach afrykańskich, błędnej metody misyjnej, polegającej na masowym udzielaniu chrztu bez należytego przygotowania oraz z powodu zabójczego klimatu⁸⁶.

Ważną rolę w pracy misjonarzy odegrała utworzona przez papieża Grzegorza XV⁸⁷ w 1622 roku Kongregacja Rozkrzewiania Wiary (*Congregatio de Propaganda Fide*), której głównym zadaniem było szerzenie wiary katolickiej wśród pogan i heretyków⁸⁸. Świat podzielono na 13 okręgów. Jednym z nich był okręg Afryki Północnej, podlegała mu jednak cała Afryka. W swojej instrukcji z 1659 roku Kongregacja domagała się wysyłania na misje kapłanów i zakonników z odpo-

⁸⁴ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy nowożytne 1517-1758* s. 225-226; B. Kumor. *Historia Kościoła. Czasy nowożytne. Rozłam w chrześcijaństwie zachodnim* s. 191; S. Turbański. *Afryka – Kościół katolicki – Misje w Afryce* kol. 144-145.

⁸⁵ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy nowożytne 1517-1758* s. 226; A. Kersten. *Historia powszechna. Wiek XVII* s. 184; B. Kumor. *Historia Kościoła. Czasy nowożytne. Rozłam w chrześcijaństwie zachodnim* s. 191; S. Turbański. *Afryka – Kościół katolicki – Misje w Afryce* kol. 145.

⁸⁶ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy nowożytne 1517-1758* s. 225; B. Kumor. *Historia Kościoła. Czasy nowożytne. Kościół w okresie absolutyzmu i Oświecenia*. Cz. 6. Lublin 1985 s. 98; D. Olszewski. *Dzieje chrześcijaństwa w zarysie* s. 250-255.

⁸⁷ Zob. J. Warmiński. *Grzegorz XV, Alessandro Ludovisi*. W: *Encyklopedia Katolicka*. Red. J. Walkusz [i in.] T. 6. Lublin 1993 kol. 343.

⁸⁸ Zob. EA 32; R. Gray. *Black Christians and White Missionaries*. New Haven-London 1990 s. 8.

wiednimi przymiotami duchowymi. Postulowała kształcenie kleru. Głównym celem misji miało być głoszenie wiary w Boga i udzielanie sakramentów. Misjonarzom zabraniano zajmowania się handlem i polityką⁸⁹.

W II połowie XVIII wieku nastąpił w Afryce największy kryzys misji⁹⁰. Jego przyczynę należy upatrywać w zahamowaniu rozwoju kolonialnego mocarstw chrześcijańskich. Do Europejczyków należały tylko niektóre zachodnie wybrzeża: Angola, Kapsztad, Sierra Leone, Senegal; a na wschodnim – Mozambik. Teryny afrykańskie nad Morzem Śródziemnym znajdowały się we władaniu tureckim, zaś wewnątrz Afryki nie było jeszcze znane⁹¹.

Anglicy uzyskali po pokoju paryskim w 1763 roku Senegal, a Francja faktorię nadbrzeżną Gorée i w Saint-Louis. Tu próbował założyć misję kapłan francuski Demanet, ale nie pozwolił mu na to zły stan zdrowia, zmuszając go do powrotu do Francji. Zabójczy klimat afrykański nie sprzyjał zorganizowaniu misji misjonarzom z Seminarium Paryskiego, a dwóch z nich w Sokotori zostało zamordowanych przez Arabów⁹².

3. WIEK XIX I XX

W XIX wieku, po Kongresie Wiedeńskim i zakończeniu wojen napoleońskich nastąpiło odrodzenie misji. Było to początkiem trzeciego etapu przyjmowania Jezusa Chrystusa w Afryce⁹³. Chrystianizowano ten kontynent już w sposób zorganizowany⁹⁴.

⁸⁹ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy nowożytne 1517-1758* s. 115, 223; H. Tüchle i C. A. Bouman. *Historia Kościoła 1500-1715*. W: *Historia Kościoła*. Red. L. J. Rogier [i in.] T. 3. Przeł. z j. franc. J. Piesiewicz. Warszawa 1986 s. 207-211.

⁹⁰ Zob. EA 32.

⁹¹ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy nowożytne 1758-1914*. T. 3?. Warszawa 1991 s. 160-161; L. J. Rogier, G. de Bertier de Sauvigny i J. Hajjar. *Historia Kościoła 1715-1848*. W: *Historia Kościoła*. Red. L. J. Rogier [i in.] T. 4. Przeł. z j. franc. T. Szafranski. Warszawa 1987 s. 294-295.

⁹² Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy nowożytne 1758-1914* s. 161.

⁹³ Wiele z młodych Kościołów Afryki doczekało się swoich historyczno-teologicznych monografii np.: O. F. Adetoun. *The Catholic Missionary History of Yorubaland. From the First Announcement of the Faith to the Passage into a Local Church – 1868-1966. Extractum ex Dissertatione ad Doctoratum in Facultate Missiologiae*. Romae 1993; V. Anusionwu. *The Role of the Laity in Missionary Activity of the Church in Igboland of Nigeria. A Historical and Pastoral Approach. Extractum ex Dissertatione ad Doctoratum in Facultate Missiologiae*. Romae 1994. Istnieje jeszcze wiele innych opracowań monograficznych dotyczących innych miejsc i ludów Afryki, które wydają się być ulubionym tematem rozpraw doktorskich pisanych w wydziałach misjologicznych wielu, głównie rzymskich, uniwersytetów. Jednak moim celem nie

W Senegalu została wznowiona przez papieża prefektura apostolska, na czele której stanął P. Giudicelli. Pomocą w tej pracy służyło mu od 1819 roku siedem siostr od św. Józefa z Cluny. Ich założycielka Anne Marie Javouhey przebywała w latach 1822-1824 w Senegalu, Gambii i Sierra Leone⁹⁵. W 1824 roku przywiozła do Francji trzech młodych Senegalczyków, którzy tam się kształcili i w 1840 roku dwóch z nich przyjęło święcenia kapłańskie, a trzeci został wyświęcony w 1852 roku w Senegalu. Oni to dali początek kształceniu kleru tubylczego⁹⁶

W Angoli istniały niewielkie stacje misyjne w stolicy Luandzie i w jej pobliżu. Z kolei Kongo w pierwszej połowie XIX wieku było terenem rywalizacji państw europejskich, jednakże o rozwój misji nie dbano⁹⁷.

W 1806 roku Anglicy opanowali Kapsztad i pozwolili tu na działalność trzem holenderskim misjonarzom, zaś w 1837 roku ustanowiono wikariat apostolski dla Przylądka Dobrej Nadziei⁹⁸.

W portugalskiej kolonii w Mozambiku po kasacji jezuitów, pracowało tylko kilku misjonarzy dominikańskich, którzy obsługiwali w 1822 roku sześć kościołów w całym kraju⁹⁹

W latach 1810-1828 za panowania Radama I na Madagaskarze zaznaczyły się wpływy angielskie, które sprzyjały rozwojowi misji anglikańskich. Po śmierci Radama I nastąpiło prześladowanie wszystkich chrześcijan. W tym czasie poniósł śmierć męczeńską wikariusz apostolski Soulage z wyspy Boubob. Dopiero w 1844 roku utworzono prefekturę apostolską, która została powierzona przez Stolicę Apostolską jezuitom¹⁰⁰.

Afryka Północna była pod panowaniem islamu, jednak wśród chrześcijan tu mieszkających, pracowali lazaryści. W Algierze, pod panowaniem tureckim, na-

jest partykularne ujęcie chrystianizmu afrykańskiego, który mógłby się okazać zbyt szczegółowy, tylko ujęcie globalne, dlatego w tym miejscu jedynie nadmieniam, że takie opracowania istnieją i można do nich sięgnąć.

⁹⁴ Zob. EA 33; F. Cialini. *Catecumenato e Battesimo in Africa dal Secolo XIX al Concilio Vaticano II* s. 25; R. Gray. *Problems of Historical Perspective: the Planting of Christianity in Africa in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. W: *Christianity in Tropical Africa. Studies Presented and Discussed at the Seventh International African Seminar at the University of Ghana*, April 1965. Red. C. G. Baëta. Glasgow-New York-Toronto-Melbourne-Wellington-Cape Town-Salisbury-Ibadan-Nairobi-Lusaka-Addis Ababa-Bombay-Culcutta-Madras-Karachi-Lahore-Dacca-Kuala-Lumpur-Hong Kong-Tokyo 1968 s. 18-34.

⁹⁵ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy nowożytne 1758-1914* s. 161.

⁹⁶ Zob. R. Aubert [i in.]. *Historia Kościoła. 1848 do czasów współczesnych*. W: *Historia Kościoła*. Red. L. J. Rogier [i in.] T. 5. Przeł. z j. franc. T. Szafranski. Warszawa 1985 s. 297; L. J. Rogier, G. de Bertier de Sauvigny i J. Hajjar. *Historia Kościoła 1715-1848* s. 287, 296.

⁹⁷ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy nowożytne 1758-1914* s. 161.

⁹⁸ Tamże.

⁹⁹ Tamże.

¹⁰⁰ Tamże.

stąpiła stagnacja w pracy misyjnej. Sytuacja poprawiła się nieco w 1830 roku, po opanowaniu tegoż kraju przez Francuzów. Już w roku 1838 utworzono tu biskupstwo. Podobnie było w Tunisie, który po 1815 roku znalazł się również pod protekcją Francji, dlatego misje mogły się rozwijać. Ich liczba ciągle wzrastała. Papież Grzegorz XVI utworzył w 1843 roku wikariat apostolski i powierzył go biskupowi tytularnemu Fidelisowi Sutterowi¹⁰¹. W Trypolisie działały dwie stacje misyjne: reformatów i kapucynów, podległe wikariatowi apostolskiemu w Algierze¹⁰².

W połowie XIX wieku zaczął się nowy okres w dziejach Afryki. W 1847 roku powstało pierwsze niezależne państwo murzyńskie – Liberia¹⁰³. W 1848 roku Francja zniósła niewolnictwo, po 1850 roku zaostrzono kontrolę nad statkami, które przewoziły niewolników przez Atlantyk¹⁰⁴.

Te i wiele innych wydarzeń sprzyjało rozwojowi misji w II połowie XIX wieku. Należą do nich między innymi: wzrost dobrobytu w Europie, który przyczynił się do wzbogacenia społeczeństwa, a to z kolei zakładało liczne stowarzyszenia, wspierające finansowo pracę misjonarzy; odrodzenie życia religijnego w całym Kościele; przywrócenie w 1814 roku zakonu jezuitów i jego rozwój oraz powstanie nowych zakonów misyjnych. W Afryce pracowali głównie: Misjonarze Ducha Świętego, Misjonarze Najświętszego Serca Jezusowego z Werony, Lyonkie Seminarium Misji Afrykańskich oraz ojcowie biali¹⁰⁵.

Ponadto w Europie wzrosło zainteresowanie Afryką, jej kulturą, historią oraz nowymi, jeszcze nie poznanymi terenami. Coraz więcej podróżników i badaczy wyprawiało się na ten kontynent. Największą sławę zdobył angielski geograf i misjonarz Dawid Livingstone (1813-1873)¹⁰⁶, który od 1840 roku kilkakrotnie podróżował do Afryki. Był pierwszym Europejczykiem, który w latach 1853-1856 przeszedł w poprzek Afrykę Południową, od ujścia rzeki Zambezi do Luandy i z powrotem. Również w późniejszym okresie dokonał szeregu odkryć geograficznych

¹⁰¹ Tamże s. 163.

¹⁰² Tamże.

¹⁰³ Zob. *Encyklopedia Popularna PWN*. Red. R. Łąkowski [i in.]. Warszawa 1980 s. 409; *Encyklopedia Powszechna PWN*. Red. H. Bonecki [i in.] T. 2. Warszawa 1974 s. 715; *Leksykon PWN*. Red. A. Karwowski. Warszawa 1972 s. 621.

¹⁰⁴ Zob. M. Żywczyński. *Historia powszechna 1789-1870*. Warszawa 1990 s. 536.

¹⁰⁵ Zob. R. Aubert [i in.]. *Historia Kościoła. 1848 do czasów współczesnych* s. 290-291, M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy nowożytne 1517-1758* s. 301; Tenże. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy nowożytne 1758-1914* s. 367; E. Jabłońska-Deptuła. *Biali ojcowie*. W: *Encyklopedia Katolicka*. Red. F. Gryglewicz [i in.]. T. 2. Lublin 1985 kol. 358; S. Turbański. *Afryka – Kościół katolicki – Misje w Afryce* kol. 145.

¹⁰⁶ Zob. H. Zins. *Historia Afryki Wschodniej*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986 s. 126-127.

w południowo-wschodniej Afryce. Na uwagę zasługuje także drugi podróżnik Henryk Morton Stanley¹⁰⁷, który w 1871 roku uratował w dżungli Livingstone'a¹⁰⁸

W 1856 roku Livingstone napisał: „Jestem dumny nie tyle z tego, że przemierzając kontynent osiągnąłem to, czego – jeśli dobrze wiem – nikt jeszcze nie dokonał, ile z tego, że zakończenie odkrycia geograficznego jest początkiem dzieła misyjnego. Oby Bóg pozwolił mi dokonać czegoś lepszego dla tej biednej Afryki”¹⁰⁹.

Rozwój badań oraz penetracja nowych terenów sprzyjały poznaniu życia i kultury tubylców, ujawnieniu niewolnictwa oraz ich nędzy. To z kolei poruszało sumienia Europejczyków i przyczyniało się do wzrostu osób zainteresowanych pracą misyjną, doprowadzając w ostateczności do zbliżenia Afrykanów do chrześcijaństwa. To właśnie misjonarze pierwsi podjęli walkę z niewolnictwem i nędzą afrykańską. Na szczególną uwagę zasługuje kardynał Ch. M. A. Lavigerie, który prowadził krucjatę przeciw niewolnictwu¹¹⁰.

Wraz z rozwojem misji i zdobywaniem nowych terenów dla chrześcijaństwa, nastąpił rozwój administracji kościelnej. W 1841 roku papież Grzegorz XVI erygował wikariat apostolski dla obu Gwinei, jako macierzysty dla całej Afryki Zachodniej, obejmujący tereny od Senegalu po rzekę Oranje (Orange). Pracowali tu misjonarze Ducha Świętego. W 1846 roku powstał wikariat apostolski Afryki Centralnej, macierzysty dla misji w Sudanie i krajów przyległych. Misja ta przeżywała rozkwit dzięki misjonarzom z Werony¹¹¹.

Od 1862 roku w Zanzibarze pracowali ojcowie od Ducha Świętego. Ta placówka stała się punktem wyjścia dla misji w Afryce Wschodniej. Wyżej wymienieni misjonarze założyli osiedle dla nowych chrześcijan w Morogowie, które sprzyjało rozwojowi misji w Tanganice¹¹². Pracowali oni także w Senegalu, Senegambii i Gabonie, Sierra Leone, Kongo i Angoli. Przyczynili się do rozwoju misji, a także do kształcenia księży afrykańskich. W 1853 roku w Angoli było pięciu księży miejscowych, zaś w Kongo i Gabonie pierwsze święcenia kapłańskie Afrykańczyków miały miejsce dopiero pod koniec XIX wieku w latach 1895-1899¹¹³

¹⁰⁷ Tamże.

¹⁰⁸ Zob. M. Żywczyński. *Historia powszechna 1789-1870* s. 536.

¹⁰⁹ Cyt. za R. Aubert [i in.]. *Historia Kościoła. 1848 do czasów współczesnych* s. 289.

¹¹⁰ Zob. S. Turbański. *Afryka – Kościół katolicki – Misje w Afryce* kol. 145; M. Żywczyński. *Historia powszechna 1789-1870* s. 541-542.

¹¹¹ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy nowożytne 1758-1914* s. 323; S. Turbański. *Afryka – Kościół katolicki – Misje w Afryce* kol. 145.

¹¹² Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy nowożytne 1758-1914* s. 324; S. Turbański. *Afryka – Kościół katolicki – Misje w Afryce* kol. 145.

¹¹³ Zob. R. Aubert [i in.]. *Historia Kościoła. 1848 do czasów współczesnych* s. 297; M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy nowożytne 1758-1914* s. 324.

W 1869 roku została utworzona apostolska prefektura Sahary i Sudanu. Na delegata apostolskiego został wybrany arcybiskup Algieru Ch. M. A. Lavigerie, założyciel zgromadzenia ojców białych. Z Algieru wysłał on swoich misjonarzy do Mauretanii, Mali, Górnej Wolty i Nigerii¹¹⁴.

W Afryce Południowo-Wschodniej od 1852 roku misje prowadzili oblaci. W 1862 roku udało im się dotrzeć do dotychczas niedostępnego Basuto. Od 1878 roku ewangelizowali te tereny ojcowie biali i jezuici¹¹⁵.

W latach 1884-1885 w Berlinie odbywała się konferencja mocarstw, która miała na celu dokonanie kolonialnego podziału Afryki¹¹⁶. W podpisanym przez nich dokumencie zapowiadano: „że wszystkie państwa sprawujące prawo zwierzchności nad tymi terytoriami [...] będą ochraniać i popierać – bez różnicy narodowości czy wyznania – wszystkie religijne, naukowe i społeczne instytucje oraz przedsięwzięcia [...]. Misjonarze chrześcijańscy, uczeni i odkrywcy cieszyć się będą specjalną opieką [...]. Swobodne i publiczne wyznawanie wszystkich religii, prawo do wznoszenia budynków kultu i organizowania misji należących do wszystkich nie mogą być poddawane żadnym ograniczeniom”¹¹⁷

Jak widać, wyżej wymieniony dokument sprzyjał znacznemu rozwojowi działalności misyjnej. Zakładano nowe stacje misyjne w okolicach dotychczas niedostępnych i bardzo odległych, w których nie było jeszcze białego człowieka. To misjonarze przyczynili się do badania nowych terenów Afryki. W działalności misyjnej teoria nie pokrywała się z praktyką. Mimo, że dokument konferencji berlińskiej gwarantował wolność wszystkim akcjom misyjnym, najczęściej jednak misjonarze byli tej samej narodowości, co władze kolonialne.

Wspaniały rozkwit misji nastąpił w XX wieku, szczególnie w okresie międzywojennym. Na rozwój misji wpłynęła świadomość odpowiedzialności za to dzieło Stolicy Apostolskiej, która przystąpiła do wysyłania coraz większej ilości misjonarzy do Afryki. Poza tym mobilizowała katolików do angażowania się w akcję misyjną poprzez modlitwę, ofiarę, pracę i post. Do znacznego wzrostu dzieła misyjnego przyczyniły się nowe afrykańskie zakony, męskie i żeńskie, a szczególnie wychowanie kleru tubylczego. Pierwszy Afrykańczyk tego etapu działalności misyjnej, został wprowadzony na kapłana w Dakarze w 1864 roku, jednakże szybki wzrost powołań tubylczych nastąpił dopiero w wieku XX, do czego przyczyniła się wydana przez papieża Benedykta XV encyklika *Maximum illud*.

¹¹⁴ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy nowożytne 1758-1914 s.* 323; E. Jabłońska-Deptuła. *Biali ojcowie* kol. 358.

¹¹⁵ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy nowożytne 1758-1914 s.* 324; S. Turbański. *Afryka – Kościół katolicki – Misje w Afryce* kol. 146.

¹¹⁶ Zob. R. Aubert [i in.]. *Historia Kościoła. 1848 do czasów współczesnych s.* 306.

¹¹⁷ Cyt. za R. Aubert [i in.]. *Historia Kościoła. 1848 do czasów współczesnych s.* 306.

Został w niej zawarty apel Stolicy Apostolskiej o tworzenie tubylczego kleru z własnym episkopatem. Papież potępia w niej „nieskrywaną gorliwość na rzecz umacniania pozycji swej ojczyzny” jako „straszliwą zarazę zagrażającą dziełu misyjnemu” Obowiązkiem misjonarza miało być „reprezentowanie nie interesów własnej ojczyzny lecz Chrystusa”. Istotą działalności misyjnej miało być nie tylko nawracanie poszczególnych ludzi, ale również tworzenie nowych, lokalnych Kościołów i przygotowanie dla nich rodzimych kapłanów, którzy w przyszłości przejmą kierowanie swoją owczarnią i sami poprowadzą ją do Boga¹¹⁸. Podobne stanowisko zajął papież Pius XI w roku 1926 w encyklice *Rerum Ecclesiae*. Uważał on, że żaden misjonarz nie miał prawa działać dla korzyści materialnych swojego kraju, a nawet propagować jego kulturę, zaś kraj misyjny, do którego został wysłany powinien uważać za swoją ojczyznę i służyć mu ze wszystkich sił¹¹⁹

Realizując te zalecenia papieży, w Afryce na terenach podległych Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, w 1922 roku było 94 tubylczych kapłanów, w 1939 – 333, w 1949 – 1096, w 1951 – 1963. W roku 1939 papież Pius XII konsekrował dwóch pierwszych biskupów afrykańskich: Józefa Kiwanuka z Ugandy i Ignacego Ramarasondratana z Madagaskaru. W 1957 roku było już 17 biskupów murzyńskich. Misjonarze zajmowali się nie tylko pracą apostolską i szerzeniem wiary chrześcijańskiej, ale także akcją charytatywną i oświatową. Kwame Nikumah znany przywódca afrykański tak wyraził się o pracy misjonarzy: „Ich pracy i pomocy ja i inni zawdzięczamy wszystko, czym jesteśmy”¹²⁰.

W 1900 roku w Afryce było 2,4 miliona katolików na około 118 milionów mieszkańców, co daje 1,5%. W 1910 roku tylko 5% afrykańskich dzieci uczęszczało do szkoły, z tego aż 90% do katolickich lub protestanckich szkół misyjnych, zaś w roku 1939 od 10%-12%, w tym 80% do szkół misjonarzy chrześcijańskich¹²¹

Na początku dwudziestego wieku kraje afrykańskie prawie w 90% znajdowały się pod panowaniem państw europejskich, będąc ich koloniami. Tylko dwa państwa były w tym czasie niepodległe: Liberia i Etiopia, ale ta ostatnia ponownie została uzależniona od faszystowskich Włoch w 1935 roku. Jednak działania wojenne w latach 1914-1918 wzbudziły ruch niepodległościowy w pozostałych krajach afrykańskich¹²².

¹¹⁸ Zob. R. Aubert [i in.]. *Historia Kościoła. 1848 do czasów współczesnych* s. 316; M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy najnowsze 1914-1978*. T. 4. Warszawa 1992 s. 180.

¹¹⁹ Zob. R. Aubert [i in.]. *Historia Kościoła. 1848 do czasów współczesnych* s. 316.

¹²⁰ Cyt. za J. Kłoczowski. *Kościół katolicki w świecie i w Polsce*. Katowice 1986 s. 55 oraz za S. Turbański. *Afryka – Kościół katolicki – W wolnej Afryce*. W: *Encyklopedia Katolicka*. Red. F. Gryglewicz [i in.] T.1. Lublin 1985 kol. 148.

¹²¹ Zob. J. Kłoczowski. *Kościół katolicki w świecie i w Polsce* s. 55-56; S. Turbański. *Afryka – Kościół katolicki – Misje w Afryce* kol. 146-147.

¹²² Zob. J. Pajewski. *Historia powszechna 1871-1918*. Warszawa 1978 s. 210-224.

W czasie I wojny światowej w *Annuario Pontificio* w 1915 roku kraje afrykańskie zostały podzielone na następujące jednostki administracyjne: „Abisynia (Etiopia) – 1 wikariat i 1 prefektura apostolska ; Kolonie Belgijskie – 3 wikariaty i 7 prefektur apostolskich; Kolonie Francuskie – 1 metropolia w Algierze i podległe jej dwa biskupstwa, arcybiskupstwo w Kartaginie (Tunis) zależne wprost od Stolicy Apostolskiej i jedno biskupstwo Réunion – Saint Denis, złączone z metropolią w Bordeaux (Francja), 11 wikariatów i 9 prefektur apostolskich; Kolonie Niemieckie – 10 wikariatów i 4 prefektury apostolskie; Kolonie Angielskie – dwa biskupstwa podlegające wprost Stolicy Apostolskiej: Port – Louis (Mauritius) i Port Victoria (Seszele) oraz 24 wikariaty apostolskie; Kolonie Włoskie – 2 wikariaty i jedna prefektura apostolska; Kolonie Portugalskie (Angola) – 5 biskupstw poddanych metropolii lizbońskiej i prałatura niezależna w Mozambiku oraz 2 prefektury apostolskie; Kolonie Hiszpańskie – 3 biskupstwa złączone z metropolią w Sewilli i jeden wikariat apostolski; Egipt – 2 wikariaty apostolskie; Liberia – 1 prefektura apostolska; Maroko – 1 wikariat apostolski; Kraje Galla (część Etiopii i Kenii) – 2 wikariaty apostolskie. W całości na tym ogromnym kontynencie istniała jedna metropolia, jedno arcybiskupstwo niezależne, 13 biskupstw, jedna prałatura niezależna, 57 wikariatów i 25 prefektur apostolskich”¹²³

Jak wyżej zostało wspomniane Stolica Apostolska w XX wieku szczególną opieką otaczała misje afrykańskie i ustanawiała delegatury apostolskie: w 1922 roku dla Południowej Afryki w Pretorii, w 1930 dla Konga Belgijskiego w Léopoldville, w 1930 roku dla Afryki Wschodniej pod brytyjskim panowaniem w Mombasie, w 1940 roku dla Afryki Zachodniej pod francuskim panowaniem w Dakarze. W roku 1951 powstała pierwsza afrykańska nuncjatura dla Liberii w Monrovi¹²⁴.

Podczas II wojny światowej ruch niepodległościowy w Afryce przybrał na sile, a po wojnie masowo powstawały organizacje niepodległościowe. Już w 1944 roku władze w koloniach francuskich zostały zmuszone, by na konferencji w Brazzaville przyjąć dla Afrykańczyków zasadę równości wobec prawa. W roku 1947 doszło do wybuchu powstania narodowowyzwoleńczego na Madagaskarze. Zostało ono krwawo stłumione, ale zmusiło francuskie władze kolonialne do nadania autonomii temu krajowi. Za tym przykładem poszły inne państwa afrykańskie zależne od wielkich mocarstw. Akcji dekolonizacji sprzyjał Kościół zarówno katolicki jak i protestancki¹²⁵

W 1946 roku została założona protestancka Komisja Kościołów do Spraw Międzynarodowych, która opowiadała się za współpracą wszystkich narodów w celu podniesienia dobrobytu państw zależnych, pomoc w rozwoju własnych instytucji autonomicznych i uzyskaniu samodzielności. W 1954 roku Światowa Rada Ko-

¹²³ M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy najnowsze 1914-1978* s. 186.

¹²⁴ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy najnowsze 1914-1978* s. 187

¹²⁵ Tamże s. 186.

ściołów na konferencji w Evanston stwierdziła, że narody mają prawo do samookreślenia, do niezależności i władzy autonomicznej. Również Kościół katolicki nie pozostał bierny w tej sprawie. Już w 1945 roku papież Pius XII przedstawił swoją doktrynę o Kościele ponadnarodowym i żądał poszanowania przez Kościół różnorodności kultur¹²⁶, zaś w swych orędziach na Boże Narodzenie w latach 1954 i 1955 oświadczył, że „nie wolno odmawiać tym ludom [kolonii dążących do niepodległości] sprawiedliwej i coraz większej wolności politycznej oraz stawiać im na tej drodze przeszkód”¹²⁷

W latach pięćdziesiątych doszło do walki narodowowyzwoleńczej w Kenii (1952-1957) oraz w Algierii (1954-1962). W następnych latach przeważająca część kontynentu afrykańskiego uzyskała niepodległość: 1951 – Libia, 1956 – Sudan¹²⁸, Maroko, Tunezja, 1957 – Ghana, 1958 – Gwinea. Rok 1960 stał się „rokiem Afryki” Uzyskało wówczas niepodległość 17 państw w następującej chronologicznie kolejności: Kamerun, Togo, Senegal, Mali, Republika Malgaska, Kongo-Kinszaśa, Somali, Dahomej, Niger, Górna Wolta, Wybrzeże Kości Słoniowej, Czad, Republika Środkowoafrykańska. W 1961 – Sierra Leone i Tanzania, 1962 – Burundi, Ruanda, Algieria, Uganda¹²⁹, 1963 – Kenia¹³⁰, 1964 – Malawi, Zambia, 1965 – Gambia, 1966 – Botswana, Republika Południowej Afryki¹³¹, Lesotho, 1968 – Mauritius, Gwinea Równikowa, Ngwane¹³².

¹²⁶ Zob. R. Aubert [i in.]. *Historia Kościoła. 1848 do czasów współczesnych* s. 317

¹²⁷ Cyt. za R. Aubert [i in.]. *Historia Kościoła. 1848 do czasów współczesnych* s. 317.

¹²⁸ Zob. A. C. Wheeler. *Christianity in Sudan*. W: *From Mission to Church. A Handbook of Christianity in East Africa*. Red. Z. Nthamburi. Nairobi 1991 s. 37-80.

¹²⁹ Zob. K. Ward. *A History of Christianity in Uganda*. W: *From Mission to Church. A Handbook of Christianity in East Africa*. Red. Z. Nthamburi. Nairobi 1991 s. 81-112; tenże. „Tukutendereza Yesu” *The Balokole Revival Movement in Uganda*. W: tamże s. 113-144; tenże. *The Historical Study of Christianity in Uganda*. W: *African Church Historiography: An Ecumenical Perspective. Papers Presented at a Workshop on African History Held at Nairobi, August 3-8, 1986*. Bern 1988 s. 39-55; D. Wooding i R. Barnett. *Uganda Holocaust*. London-Glasgow 1980 s. 19.

¹³⁰ Zob. J. Baur. *The Catholic Church in Kenya. A Centenary History*. Nairobi 1990 s. 220; R. Nthamburi. *The Contribution of the Church to the Development of Education in Kenya between 1844 and 1914*. W: *African Church Historiography: An Ecumenical Perspective. Papers Presented at a Workshop on African History Held at Nairobi, August 3-8, 1986*. Bern 1988 s. 148-156; Z. Nthamburi. *The Beginning and Development of Christianity in Kenya. A General Survey*. W: *From Mission to Church. A Handbook of Christianity in East Africa*. Red. Z. Nthamburi. Nairobi 1991 s. 1-36; G. E. M. Ogotu. *An Appraisal of the Roman Catholic Presence in Western Kenya*. W: *African Church Historiography: An Ecumenical Perspective. Papers Presented at a Workshop on African History Held at Nairobi, August 3-8, 1986*. Bern 1988 s. 180-196.

¹³¹ Zob. J. W. Hofmeyr. *The Present Status of Church History in South Africa*. W: *African Church Historiography: An Ecumenical Perspective. Papers Presented at a Workshop on African History Held at Nairobi, August 3-8, 1986*. Bern 1988 s. 28-38.

¹³² Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy najnowsze 1914-1978* s. 186-187; Algieria s. 56-57, Botswana s. 325, Burundi s. 381-382, Czad s. 515-516, Dahomej

Większość z wyżej wymienionych niepodległych państw afrykańskich powołała do życia w 1963 roku w Addis Abebie Organizację Jedności Afrykańskiej (OJA). Celem jej było niesienie wzajemnej pomocy, obrona suwerenności, integralności i niepodległości oraz całkowita likwidacja kolonializmu¹³³.

Akcja otrzymywania samodzielności i tworzenia narodowych, niepodległych państw wzbudzała zadowolenie wśród chrześcijan, o czym świadczy orędzie papieża Jana XXIII z 1960 roku do wiernych w Afryce: „wielkie zadowolenie z powodu coraz powszechniejszego dostępu do niepodległości: Kościół cieszy się z tego i wierzy w pragnienie tych młodych państw zajęcia należnego im miejsca we wspólnocie narodów”¹³⁴.

s. 550. W: *Encyklopedia Powszechna PWN*. Red. H. Bonecki [i in.] T. 1. Warszawa 1973; *Gambia* s. 17, *Ghana* s. 52-53, *Górna Wolta* s. 98, *Gwinea* s. 152, *Gwinea Równikowa* s. 153, *Kamerun* s. 395-396, *Kenia* s. 452-453, *Lesoto (Lesotho)* s. 704-705, *Libia* s. 715-716, *Malawi* s. 826. W: *Encyklopedia Powszechna PWN* T. 2; *Malgaska Republika* s. 8, *Mali* s. 8-9, *Maroko* s. 39-40, *Mauritius* s. 63, *Niger* s. 282, *Południowej Afryki Republika* s. 638-639. W: *Encyklopedia Powszechna PWN*. Red. H. Bonecki [i in.] T. 3. Warszawa 1975; *Ruanda* s. 80, *Senegal* s. 164, *Sierra Leone* s. 181-182, *Somali* s. 235, *Suazi (Ngwane)* s. 309, *Sudan* s. 311-312, *Środkowoafrykańska Republika* s. 383, *Tanzania* s. 404-405, *Togo* s. 455, *Tunezja* s. 501-502, *Uganda* s. 523-524, *Wybrzeże Kości Słoniowej* s. 729, *Zair (Kongo Kinszasa)* s. 752-754, *Zambia* s. 760-761. W: *Encyklopedia Powszechna PWN*. Red. R. Łąkowski [i in.] T. 4. Warszawa 1976; *Libia* s. 249-251, *Sudan* s. 374-375, *Maroko* s. 272-274, *Tunezja* s. 402-403, *Ghana* s. 134, *Gwinea* s. 145, *Kamerun* s. 207, *Togo* s. 399, *Senegal* s. 359, *Mali* s. 270, *Republika Malgaska (Madagaskar)* s. 264, *Kongo* s. 229, *Somalia* s. 369-370, *Benin (Dahomej)* s. 56, *Niger* s. 303, *Burkina Faso (Górna Wolta)* s. 76, *Wybrzeże Kości Słoniowej* s. 452, *Czad* s. 93, *Republika Środkowoafrykańska* s. 339, *Sierra Leone* s. 361, *Tanzania* s. 397-398, *Burundi* s. 77, *Rwanda* s. 351, *Algieria* s. 14-17, *Uganda* s. 412, *Kenia* s. 220-221, *Malawi* s. 265, *Zambia* s. 458-459, *Gambia* s. 133, *Botswana* s. 65, *RPA* s. 330-334, *Lesotho* s. 243, *Mauritius* s. 278, *Gwinea Równikowa* s. 147, *Suazi (Ngwane)* s. 373. W: *Leksykon państw świata '93/94*. Red. P. Zwickert. Przeł. z j. niem. R. Drecki [i in.]. Warszawa 1993; *Libia* s. 89-90, *Sudan* s. 104-105, *Maroko* s. 92-93, *Tunezja* s. 107-108, *Ghana* s. 82-83, *Gwinea* s. 83, *Kamerun* s. 85-86, *Togo* s. 106-107, *Senegal* s. 101, *Mali* s. 92, *Republika Malgaska (Madagaskar)* s. 90-91, *Kongo* s. 87-88, *Somalia* s. 103-104, *Benin (Dahomej)* s. 74-75, *Niger* s. 96-97, *Burkina Faso (Górna Wolta)* s. *Wybrzeże Kości Słoniowej* s. 108-109, *Czad* s. 78, *Republika Środkowoafrykańska* s. 99, *Sierra Leone* s. 102-103, *Tanzania* s. 105-106, *Burundi* s. 77, *Rwanda* s. 100, *Algieria* s. 73, *Uganda* s. 108, *Kenia* s. 86, *Malawi* s. 91, *Zambia* s. 111, *Gambia* s. 81-82, *Botswana* s. 75-76, *RPA* s. 98-99, *Lesotho* s. 88-89, *Mauritius* s. 94-95, *Gwinea Równikowa* s. 84-85, *Suazi (Ngwane)* s. 104. W: *Polityczny Atlas Świata*. Red. J. Łysek. Warszawa 1990; S. Turbański. *Afryka – Kościół katolicki – W wolnej Afryce* kol. 147-148.

¹³³ Zob. *Encyklopedia Popularna PWN* s. 548; *Encyklopedia Powszechna PWN* T. 3 s. 393; *Leksykon państw świata '93/94* s. 7; *Leksykon PWN* s. 831; I. Wyciechowska-Łysek. *Organizacja Jedności Afrykańskiej – OJA*. W: *Słownik wybranych organizacji, ruchów i stowarzyszeń międzynarodowych*. W: *Polityczny Atlas Świata* s. 169.

¹³⁴ Cyt. za R. Aubert [i in.]. *Historia Kościoła. 1848 do czasów współczesnych* s. 317

Zmiana pociąga za sobą często ofiary. Podobnie było w Afryce, przejście od państwa kolonialnego do niepodległego niosło z sobą w niejednym wypadku niepewność jutra oraz znaczne ofiary w misjonarzach i wiernych. Mimo tych trudności Kościół zyskał lepsze warunki do rozwoju w państwach niepodległych niż w dobie kolonialnej. Najbardziej sprzyjała temu tendencja do afrykanizacji, co z kolei pociągnęło za sobą rozwój miejscowego duchowieństwa i hierarchii. W 1961 roku było w Afryce 2227 miejscowych kapłanów, zaś w 1968 około 3000, a w 1969 – 101 biskupów¹³⁵

Wraz ze wzrostem liczby kleru i wiernych uległa zmianie także organizacja kościelna. W 1968 roku Afryka została podzielona na 45 metropolii, 241 diecezji, 18 wikariatów apostolskich, 18 prefektur apostolskich, jedno opactwo *nullius*, jedną prałaturę *nullius* i jedną administrację apostolską¹³⁶.

W okresie dekolonizacji powstają nowe delegatury i nuncjatury apostolskie. W 1957 roku dla Etiopii w Addis Abebie, w 1960 dla Nigerii¹³⁷ w Lagosie, dla Kenii w Nairobi, dla Republiki Malgaskiej w Tananariwie, w 1965 roku dla Algierii w Algierze, dla Zambii w Lusace, w 1966 dla Kamerunu w Jaunde, dla Malawi w Zombe, dla Ruandy w Kigali, w 1967 dla Ugandy w Kampali, w 1968 dla Tanzanii w Dar es-Salaam¹³⁸.

Obok katolików, których w 1955 roku było w Afryce 18 milionów 896 tysięcy na 215 milionów mieszkańców tego kontynentu, istniało także łącznie z krajami arabskimi 10 milionów 700 tysięcy prawosławnych (przeważnie koptów) i 11 milionów 600 tysięcy protestantów¹³⁹

Kościół afrykański, wyświęca już własnych kapłanów i posiada rodzimych zakonników, to jednak jest niewystarczające dla jego potrzeb. Długo jeszcze będzie potrzebował pomocy z zewnątrz. Obecnie przed misjonarzami zagranicznymi stoi nowe zadanie, mają oni pomagać Kościołowi afrykańskiemu, a nie kierować, jak to miało miejsce do czasu dekolonizacji. Od 1960 roku stanowiska arcybiskupów powierza się już Afrykanom. Papież Jan XXIII w 1960 roku wprowadził pierwszego Afrykańczyka do Kolegium Kardynalskiego¹⁴⁰

Papieże ciągle otaczali kraje afrykańskie swoją troską. Paweł VI w 1967 roku w *Africae terrarum* mówił, że „Afrykanin, przyjmując chrześcijaństwo, nie musi

¹³⁵ Zob. S. Turbański. *Afryka – Kościół katolicki – W wolnej Afryce* kol. 148.

¹³⁶ Zob. B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Statystyka*. W: *Encyklopedia Katolicka*. Red. F. Gryglewicz [i in.] T. 1. Lublin 1985 kol. 151.

¹³⁷ Zob. I. R. A. Ozigboh i M. U. Ekwueme. *The Historical Study of Roman Catholicism in Nigeria*. W: *African Church Historiography: An Ecumenical Perspective. Papers Presented at a Workshop on African History Held at Nairobi, August 3-8, 1986*. Bern 1988 s. 77-94.

¹³⁸ Zob. B. Kumor. *Afryka – Kościół katolicki – Statystyka* kol. 152.

¹³⁹ Zob. M. Banaszak. *Historia Kościoła Katolickiego. Czasy najnowsze 1914-1978* s. 187.

¹⁴⁰ Zob. S. Turbański. *Afryka – Kościół katolicki – W wolnej Afryce* kol. 149.

wyrzekać się siebie”¹⁴¹. W 1968 roku odbył podróż apostołską do Ugandy, w czasie której podkreślał, że sami Afrykańczycy powinni kierować Kościołem: „Wy sami jesteście własnymi misjonarzami”¹⁴².

W celu afrykanizacji Kościoła należało dokonać odnowy liturgii i katechezy. Pracy tej podjął się pierwszy Panafrykański Kongres Katechetyczny, który obradował w Katigondo w Ugandzie od 28.VIII – 1.IX.1964 roku. Postulował on, życie liturgiczne i nauczanie katechetyczne oprzeć na pokrewieństwie mentalności afrykańskiej z Biblią.

Summary 2000 years of African Christianity

Jesus was in Africa even before the rise of Christianity. After all, the Holy Family had to flee to Egypt and, according to tradition, stayed there for six months. The Ethiopian who is mentioned in Acts 8, and who was baptized by Philip, was an African. The beginnings of the Church in Egypt are traced back to St. Mark, of whom the Coptic patriarch called himself the successor. To bring Christianity to Africa, three attempts have been necessary; so this article is divided into three parts. The first part covers the beginnings of Christianity to about the mid-seventh century when the faith spread all over the Mediterranean world under the Roman Empire. The second part takes up the attempt to spread the Gospel between 1219 and 1800, coinciding with the Portugese explorations and discoveries. The third part is the modern period, starting at the beginning of nineteenth century. This part, far more widespread, left practically no part of Africa untouched. Its history is more complex because of activities of the different denominations in the Christian Church which caused confusion and division.

¹⁴¹ Cyt. za E. Sakowicz. *Dialog chrześcijaństwa z religiami Czarnej Afryki według nauczania Jana Pawła II*. W: *Kultury i religie Afryki a ewangelizacja*. Red. H. Zimoń. Lublin 1995 s. 335-336.

¹⁴² Cyt. za S. Turbański. *Afryka – Kościół katolicki – W wolnej Afryce* kol. 149.